

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİMCİSİ SATI BEY VE TARİH ÖĞRETİMİ

II. Constitutional Monarchy Period's Educator Mr. Sati and Teaching of History

İbrahim Caner TÜRK

Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Üzümlü Meslek
Yüksekokulu
icanerturk25@hotmail.com

Özet

Bu çalışmada; II. Meşrutiyet dönemi ünlü eğitimcisi Sati Bey'in hayatı, eğitim hizmetleri, Osmanlı Devleti'nde Tarih eğitiminin gelişimi ve Sati Bey'in Tarih öğretimi konusundaki düşünceleri analiz edilmeye çalışıldı. Osmanlı Devleti'nde 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile esaslı olarak resmi ders programlarına giren Tarih dersi bu dönemde isim ve nitelene safhasını aşamamıştır. Modern manada Tarih Eğitimi ise II. Meşrutiyetle birlikte.

II. Meşrutiyet dönemi ünlü eğitimcisi Sati Bey, "Tarih Tedrisatının Usul-i Esasiesi"(Tarih öğretiminin Yöntem Esasları) isimli makalesinde Tarih eğitiminde günümüzde de geçerli olan öğretim usulleri öne sürmekte.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tarih Öğretimi, Sati Bey.

Abstract

In this research, second constitutional monarchy period's famous educator Mr. Sati's life, his contribution to education, development of the education of history in Ottoman Empire and his thoughts about teaching of history is tried to be analyzed. History lesson which is participated to official school timetables essentially with Maarif-i Umumiye Nizamnamesi(1869) in Ottoman Empire couldn't go beyond the stage of naming and descriptive history. Education of modern history took place with second constitutional monarchy.

Second constitutional monarchy period's famous educator Mr. Sati suggested some teaching methods in his article, which are also valid nowadays, named "The basic methods of History Education"

Key Words: Ottoman Empire, Teaching of History, Mr. Sati.

I. Giriş

Eğitim çağı olarak adlandırılan XIX. yüzyılda vatandaş için faydalı olan bilimlerin kullanılması esastı. Tarih-Coğrafya ve doğa bilimleri bunların başlıcaları idi. Çağa ayak uydurma çabesinde Osmanlı Devleti'nin de buna uymaya çalıştığı görülmektedir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nde önemli ölçüde gelişme gösteren alanlardan birisi de Tarih idi. Maarif-i

Umumiye Nizamnamesiyle(1869) her seviyedeki Tarih öğretimi resmi ders programına konularak imparatorluğun her yerinde uygulanmak üzere kurumsallaştı. Bu gelişmelere paralel olarak Tarih öğretim metotları gelişti, Satı Bey gibi dönemin eğitimcileri dersin öğretimi konusunda programlar hazırladı, öğretim usulleri geliştirdi.

II. Satı Bey'in Hayatı ve Eğitim Hizmetleri

Asıl adı Mustafa Satı-el Husri'dir. Yemen'de doğdu(1880). Halep asıllı olan babası, Yemen'de mahkeme reisi idi. Kardeş sayısı onbeş idi. Mülkiye mektebinden mezun oldu(1900). İlk önce Yanya İdadisinde Tarih-i Tabii öğretmenliği yaptı. Daha sonra öğretmenlikten ayrıldı(1905). Radkoviç ve Florina'da 1908'e kadar kaymakamlık yaptı. Manastır'da çıkan Neyyir-i Hakikat gazetesinde meşrutiyet üzerine nutukları yayınlandı. İstifa edip İstanbul'a gelince bu gazetenin yazarlığını yaptı ve Envar-ı Ulum adlı bir yeni dergi çıkardı. Çeşitli yayın organlarında o dönemin ders programlarını tenkit etti. Bu arada çeşitli konularda pek çok yazılar yayınladı.¹

Satı Bey'in eğitim ile ilgili görüşlerini çeşitli gazete ve mecmualarda yazmış olduğu yazılar ile dile getirmesi, devrin aydın ve yöneticilerinin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Nitekim o dönemin maarif nazırları Nail Bey ile Emrullah Efendi'ye sunmuş olduğu layihalarda Darümuallimin-i Aliyede yapılmasını gerekli gördüğü reformların ana hatlarını ortaya koymuştur.²

Çeşitli yazılarıyla dikkat çektiğinden 1909 yılında Mülkiye mektebinden öğretmeni olan Maarif Nazırı Nail Bey'in teklifi üzerine Darümuallimin müdürlüğüne getirildi. Fizyolojiden tamamen pedagoji ve sosyoloji alanına geçti. Satı Bey program ve öğretmenlerinde istediği değişikliği yapmak koşuluyla, Darümuallimin Müdürlüğü'nü kabul etmişti. Burada kendisine geniş yetkiler verildi. Müdürlüğü sırasında pek çok şeyler yaptı. Programı istediği gibi düzenledi, öğretmenleri istediği gibi seçti. Öğrencileri temelden değiştirdi. Numune ve Uygulama Okulu (Tatbikat Mektebi) açtı. Burada konferanslar verildi. Vilayetlerden gelen okul müdürleri için kurslar düzenlendi. Okula her vilayetten ikişer öğretmen getirilerek "usul-ü tedris" öğretildi. Öğretmen kongreleri düzenlendi³

İki ay süreyle İtalya, Almanya, İsviçre, Fransa, Belçika, İngiltere ve Romanya'yı kapsayan bir eğitim araştırma gezisi yaptı(1910). Bir buçuk ay süreyle, vilayetlerdeki eski mezunların yaptıkları işleri ve karşılaştıkları güçlükleri tespit etti(1911). Şam, Beyrut, Adana, Konya, İzmir, Selanik ve Drama'yı ziyaret etti.⁴

Mustafa Satı Bey, 25 Mart 1912'de Emrullah Efendi ile anlaşamadığından ve Maarif nezaretinin son icraatlarını kendi siyasi fikirlerine ve memleketin fikri terakkisine aykırı gördüğünden olaylı bir

şekilde istifa etti.

Ertesi yıl çok geniş yetkilerle Darüşşafaka-i İslamiye müdürlüğüne atandı(5 Ekim 1913). Ancak kısa bir süre sonra buradan da ayrıldı. Dört aylık Avrupa gezisine çıktı (Temmuz 1914), bu gezisinde çocuk sanatoryumları, açık hava okulları, tatil kolonileri ve bilhassa Montessori usulünü uygulayan okulları ziyaret etti. Bu gezi, ertesi yıl kuracağı yeni mektebin esaslarında ve şekillenmesinde çok etkili oldu. “Yeni Mektep” adlı özel bir anaokulu ve ilkokul açtı (1915). Hatta bir de anaokulu öğretmenleri yetiştiren “ Darülmürebbiyet” açtı.⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında kendisine teklif edilen müsteşarlığı kabul etmeyerek Suriye'ye geçti (1919). Orada öğretimi Arapça'ya çevirdi. Suriye'ye Fransızların gelmesi üzerine İtalya'ya, oradan da Irak'a geçti. Irak'ta milli eğitimin kurucularından oldu. Suriye Maarif Müsteşarı oldu(1943). Bilahare Kahire'ye gitti (1946). Ma'had at-Tarbiye (Eğitim Enstitüsü) de üç yıl pedagoji ve sosyoloji okuttu. Arap kültür dairesi ilmi müşaviri ve Profesör oldu. İlerleyen dönemde profesörlüğü bırakarak yalnız bir hayata çekildi (1957). Kahire'de öldü (1969).⁶

Satı Bey, Türkiye'de yaşadığı yıllarda ve Darümuallimin'deki müdürlüğü sırasında (Nisan 1325-Mart 1328/ Nisan 1909-Mayıs 1912) görüş ve uygulamalarıyla eğitime büyük katkılarda bulunmuştu. Meşrutiyet döneminde Batı pedagojisinin temellerine dayanan ilmi karakterdeki yeni eğitim anlayışının Türkiye'de yerleşmesinde etkili oldu. Bu dönemin her yönüyle takdir edilen eğitimcilerinin başında gelmekteydi. Resmi hizmeti sırasında Maarif nazırlarının ve diğer kuruluşların tam desteğini sağlamıştı. Aydın zümre arasında eleştirilmez kabul edilen birisiydi. Darümuallimdeki köklü temizliği ve ondan sonra da okulu tamamen kendi bilgisine göre idaresi sırasında hiç tepki görmemişti. İyi eğitimciydi ve çok çalışkandı. İsmail Gaspıralı “Bütün Türk yurduna yüksek sesle bağıryorum: İstanbul Darümuallimin Müdürü Satı Beyefendi'nin yurda gösterdiği usul-ü savtiyeye kulak ver, göz sal!... Satı Bey'i “çalış” nidasıyla karşılayın” diyor; girişken ve çalışkan Satı Bey'i övüyordu.⁷

Satı Bey, uygulamalarla da didaktik esaslara çok önem vermişti. Darümuallimin'e uygulama okulu kurdurma, çeşitli yerlerden gelen öğretmenlere yeni öğretim metotlarını öğretme, öğrencileri İstanbul'un en kötü okullarına kadar gönderip ders verdirme, onun yaptığı başarılı çalışmalarındandı. O, genel öğretim metotları üzerinde durduğu gibi, çeşitli derslerin özel öğretim metotları üzerinde de durmuş, pek çok makaleler ve ders örnekleri hazırlayıp yayınlamıştı.⁸

Eğitim ve öğretimde yeni teknolojileri ilk olarak kullanan da O'dur. İlk kez projeksiyon makinesi ile ders yaptı. Öğretimi, doğanın içinde

yapmaya özen gösterdi. Nesnenin tasarımı, yani sözü yerine “kendisi” üzerinde(ayani) öğretim yaptı. Anlatma öğretimi yerine, ”buldurucu”(tekşifi) yöntemi kullandı. Resim-elîşi ve müzik derslerini programa koydu. Kendisi de okulun yeni programına göre “Fenn-i Terbiye”(Pedagoji) kitabı yazdı. Bu kitabında bugün “Meslek dersleri”, yani “pedagojik formasyon” dediğimiz hemen bütün dersler vardı. Eğitim bilimleri ile ilgili bir girişten sonra, çocuğun bedensel, düşünsel ve ahlaksal eğitimi üzerinde duruluyor, öğretim yöntemlerine, eğitim yöntemlerine, okul yönetimine önem veriliyordu.⁹

Satı Bey, yayın işlerine de el atarak, Türkiye’deki en eski ve ciddi eğitim dergilerinden birisi olan ve bir süre sonra Tedrisat Mecmuası adıyla çıkacak olan “Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası”nı 1910 yılı Şubatında ve Maarif Nezareti adına İstanbul Darülmualimin’i öğretmenleriyle birlikte çıkarmaya başlamıştı. Bu dergi o dönemde on bin adet basılıyor ve bütün okullara gönderiliyordu. Bu dergide, özellikle öğretim yöntemleri olmak üzere, eğitim sorunları üzerinde birçok yazı yazdı. Onun ve birlikte çalıştığı arkadaşlarının görüşleri ve eğitim-öğretim uygulamaları, daha sonra görülen gelişmelerin birer başlangıcı olmuştu. Çocuğa göre eğitim, güncel konulara yer veren(aktüel) eğitim, uygulama ve deneye yönelik eğitim, işe ve hatta üretime yönelik eğitim, çevre incelemelerini esas alan eğitim... onun zamanında henüz tartışılan konular arasında idi. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Tevfik Fikret, Ali Ulvi Elöve, İhsan Sungu gibi eğitimciler, onun yanında ya da çevresinde görev almışlardı. Eğitim konusunda 1916’da Hüseyin Ragıp(Baydur)’ın çıkardığı “Muallim” mecmuasında, Ziya Gökalp ile örnek olacak nitelikte seviyeli tartışmaları vardı. Bu nitelikleri ile Satı Bey, zamanında İstanbul’da adeta bir “okul” oluşturmuştu. Bunun etkisi, Anadolu’daki diğer öğretmen okullarında da görülmüştü.¹⁰

Ziya Gökalp’in aksine Türk milliyetçiliğine yanaşmayan, Osmanlılık yanlısı olan Satı Bey, “Eğitim bir yönüyle milli, bir yönüyle değildir. Düşünce eğitimi de kapsayan geniş anlamlı bir eğitim esastır. Bilgi ve düşünce eğitimi başka, ahlak eğitimi başkadır. Ahlak eğitiminde milli olunabilir” görüşünü savunmuştur.¹¹

Osmanlılık fikrine taraftar olup, milliyetçi bir yaklaşıma karşı çıkan Satı Bey’i ilerleyen dönemde Osmanlı Devleti’nin yıkılmaya yüz tutmasıyla birlikte Arap milliyetçiliğinin teorisyeni olarak görmekteyiz. Nitekim Türkiye’yi terk etme kararı üzerine Tedrisat Mecmuasında Darülmualimin öğretmenlerinin kendisine yönelik ortak imzayla neşrettikleri mektuplarında bu durum telin edilmekteydi: “*Muhterem ve Sevgili Satı Beyefendi’ye, Atıda vazı’ül imza olanlar hakiki muhib ve takdirgarlarınızdan bir kısmıdır ki bu memleketin iyi düşünen ve sizin gibi nevadır faziletinden tanıdığı zevatı daima bir teselli ve bir ümid addeden*

bütün insan evladını temsil ettiklerine kanidirler. Onlar kıymetli mevcudiyetinizin hakkı faziletinden bu kadar uzak kalan şu zavallı memleketten ayrılması ihtimalini büyük bir eza ve derin bir şüphe ile his ediyorlar ve sizin vicdanınıza müracaatı vatani olduğu kadar insani bir vazife telakki eylemekte müttehid bulunuyorlar.

Satı Beyefendi, senelerce bir muhitle ülfet etmiş, ğadayı hayatını ordan almış ve en feyyaz semeratını orada vermiş bir nebati nesline münşae olan yere nakletmek tabiata gadr değil midir? Sizde zeka ve irfanınızı buradan ayırmakla hem kendi şahsiyetinize, hem de vatanınıza karşı böyle bir gadri iltizam etmiş olmayacak mısınız?

Muhterem Satı Beyefendi, biz zannediyoruz ki bu memleketi terk ettiğiniz takdirde ekseriyet azimesi buranın evladı olan dostlarınızın, hürmetkarlarınızın inkisarı sizi takip ve ihmâl ettiğiniz vezai finiz madam el-hayat vicdanınızı tezib edecektir.”¹²

Türkiye’deki çalışmalarıyla İkinci Meşrutiyet eğitiminin şekillenmesinde ve gelişmesinde bir Pestalozzi ruhu ve çabası gösterdiği takdir edilen¹³ öğretmen yetiştirme alanında göstermiş olduğu ciddi çalışmaları dolayısıyla tüm Türk aydınları tarafından takdir edilerek “Türk Frobel’i” diye adlandırılan¹⁴ Satı Bey’in eğitim yönü ve özellikle de “Tarih Öğretimi” konusundaki düşünceleri bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

III. Osmanlı Devleti Eğitim Kurumları ve Tarih Eğitimi

Klasik dönem Osmanlı Devleti eğitim-öğretim kurumlarının başlıcalarını; Sıbyan Mektepleri, Medreseler, Enderun, Şehzadegan Mektepleri gibi kurumlar oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri aşağı-yukarı her köy ve mahallede en az bir tane olan sıbyan mekteplerinde eğitim-öğretimin esası, dinin ve ahlakın öğretilmesinden ibaretti.¹⁵ Dolayısıyla tarih dersi yoktu. Tarih dersi esaslı olarak sıbyan mekteplerine 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’yle girecektir.

Gazali çizgisini izleyen medreselerin gelişimi de nakli ilimlerde olmuştur. Bunlar Kuran’ın ve nasların zahiri anlamlarıyla ilgileniyorlardı. Dolayısıyla bunlarda da tarih dersi görülmemekteydi. Nitekim dönemin Avrupa eğitim kurumları olan Trivium ve Quadrivium programlarının da medrese eğitim programlarından farkı görülmemektedir. Emsal dersler okutulmaktaydı ve tarih bunlarda da yoktu.¹⁶

Görevi orduda ve sarayda görev alacak çeşitli elemanları yetiştirmek¹⁷ olan Enderun Mektebinde medrese programlarından daha şümüllü bir program uygulanmaktaydı. Programda Muharebe Sanatı ve Türk Tarihi dersleri okutulmaktaydı.¹⁸

İlerleyen yüzyıllarla birlikte ise tarihi eserler tercümeyle başlanmıştır(17.yüzyıl). Sonraki yüzyılda buna devam edilmiştir. Bu yüzyılın en renkli simasını İbrahim Müteferrika teşkil eder. İbrahim Müteferrika, esas ününü, çok sayıda coğrafya-tarihe ait eseri ve haritayı kurmuş olduğu matbaasında yayınlamasıyla duyurmuştur. Müteferrika “Usulu’l Hikem Fi- Nizamü’l-Ümem adlı eserinde Osmanlıların yenileşme yoluna girmelerinin, kendilerine çeki düzen vermelerinin, çevrelerini ve dünyayı tanımalarının şart olduğu ısrarla ileri sürülmekte, bunun için Tarih ve Coğrafyanın önemi belirtilmektedir.¹⁹

1770’de Osmanlı Donanması’nın Ruslar tarafından yakılmasından sonra, esaslı bir donanma-tersane kurulması kararıyla birlikte, donanmada Coğrafya, Hendese ve gemi yapımını bilen kişiler bulunmasını sağlamak amacıyla 1773’de Mühendishane-i Bahr-i Hümayun kuruldu. Fransız etkisindeki okulda Fransız uzmanlar ders vermekteydi. Bunlardan Binbaşı De Truguet, deniz savaşları dersi verirken, müfredatta Harp Tarihi dersi de vardı.²⁰

1793’de uzman subay yetiştirmek için açılan Mühendishane-i Berri Hümayun(Mühendishane-i Sultani) da da deniz mühendishanesine eşdeğer dersler bulunmaktaydı. Dört yıllık programda Harp Tarihi Dersi görülmekteydi.²¹

Tarih biliminin ve eğitiminin zirveye ulaşması ise XIX. yüzyılla birlikte olacaktı. Eğitim çağı olarak adlandırılan XIX. yüzyılda, vatandaş için faydalı olan bilimlerin kullanılması esastı. Tarih-Coğrafya ve doğa bilimleri bunların başlıcaları idi. Çağa ayak uydurmak çabasındaki Osmanlı Devleti’nin de buna uymaya çalıştığı görülmektedir.²²

Nitekim bu düşünce doğrultusunda Osmanlı Devleti’nde önemli ölçüde gelişme gösteren alanlardan birisi de Tarih idi. Tanzimat döneminin ilk okulları olan Mekteb-i Maarif-i Adliye, Mekteb-i Mülkiye, Mahreç-i Aklam gibi okullarda hükümete memur olarak yetişecekler Hendese, Coğrafya, politikaya dair derslerin yanı sıra Tarih öğretilmesi lüzumu ileri sürülmüştü.²³

Eğitim alanındaki yenileşme, temsilci önderlerin amaçları ve eğilimleri doğrultusunda yapılacak bir tarih eğitimini öngörmekteydi. Politikacıların belirlenmesi ve yönetici seçkinlerin eğitilebilmesi için, özellikle tarih alanında sistemli bir düzenlemeyi gerektirdiğinden Sosyoloji, Politika, Kültür ve Medeniyet, kısacası “Beşeri İlimler” adı altında değerlendirilen derslerin tamamı tarih konusu başlığı altında ele alındı. İlk defa Ahmet Vefik Paşa tarafından yapılacak Fransız tarihçilerin eserlerinden uyarılma pragmatik tarihsel sınıflandırmalar, geleceğin devlet adamlarını yetiştirecek dersler olarak görülmüyordu. Yetiyecek devlet adamları Osmanlı

Devleti'nin başarılarını ve yenilgilerini modern bir bakış açısından anlayabileceklerdi.²⁴

Her seviyedeki Tarih öğretiminin resmi ders programına konularak, imparatorluğun her yerinde uygulanmak üzere kurumsallaşması ise 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle gerçekleşecekti.

Mesela 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle ilköğretime giren Tarih dersi, yeni teşkil edilen Darümuallimin(Erkek Öğretmen Okulu) ve Darümuallimat(Kız Öğretmen Okulu) müfredatlarına girmekte de gecikmedi. 23 Muharrem 1291/12 Mart 1874 tarihli resmi ilanda da Darümuallimin; sıbyan, rüştiye, idadiye şubelerine ayrılarak, iki yıllık Dar-ı Sıbyan'da okutulacak dersler; Usul-i Tedrisiye, Lisan-ı Türki ve İmla, Tenasübe kadar Hesap, Muhtasar(kısaltılmış) Coğrafya, Mebadi-i Hendese ve Mesaha, Muhtasar(kısaltılmış) Tarih-i Osmani olarak belirleniyordu.²⁵

II. Abdülhamit döneminde modern eğitim sisteminin bütün kademelerinde Tanzimat döneminde başlatılan reform hareketlerinin ciddi biçimde devam ettirildiği görülmektedir. Ancak siyasal kaygılarla okullar sıkı denetim altına alınmıştır. Mektep idarelerinin sıkıştırıldığı, rejim aleyhine fikirler açıyorlar diye Edebiyat ve Tarih-i Umumi derslerinin programdan çıkarıldığı görülmektedir. Talebinin azgınlık ve taşkınlıkları İslam dinine ve ahlakına kıymet ve ehemmiyet verilmemekten ileri geliyor gerekçesiyle, programlara Fıkıh, Kelam, Tefsir ve Ahlak dersleri konulmuştur. Tarih olarak da yalnız kısa bir İslam tarihiyle padişahların methinden başka bir şey olmayan Muhtasar Osmanlı Tarihi(Kısaltılmış Osmanlı Tarihi) okutuluyordu.²⁶

II. Meşrutiyetle gelen özgürlük havasından ise eğitim-tarih eğitimi de nasibini alacaktır. Temel slogan: "Devletin yıkılışını ancak eğitim kurtarır" olmuştu. Türkçülüğün etkisiyle Osmanlı Öncesi Türk Tarihi okul müfredatlarında yer almaya başlamıştır. Öğrenciye vatanını-milletini sevdirmek ve geçmişten ders almasını öğretmek için tarih bir araç olarak görülmeye başlamıştı. Öğretim ve eğitim metotları gelişmişti.²⁷

IV. Satı Bey ve Tarih Öğretimi

Daha önce gösterildiği üzere Satı Bey, Darümuallimindeki müdürlüğü esnasında görüş ve uygulamalarıyla eğitime büyük katkılarda bulunmuştu. O, genel öğretim metodları üzerinde durduğu gibi, çeşitli derslerin özel öğretim metodları üzerinde de durmuş, pek çok makaleler ve ders örnekleri hazırlayıp yayınlamıştı.

Nitekim bu yayınların kaynağı olan Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası'nın ilk sayısında yayınların amacı: "İlköğretimde izlenmesi gereken amaç ve ereği, bu ereğe ulaşmak için uygulanması gereken yöntemi

*herkese tanıtmak... Ders örnekleri kısmı ile bu yöntemlerin uygulama şekillerini tam bir açıklıkla göstermek... Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası'nın işi ve ereği bundan ibarettir*²⁸ denilmekteydi.

Özellikle Osmanlı Tarihi dersi için Darülmualimin Tatbikat Mektebi kısmında gösterilen ve Tedrisat Mecmuası'nın ilgili bölümlerinde yayınlanan ders numuneleri bulunmaktaydı. Büyük bir çoğunluğunun İhsan Bey(Sungu) tarafından hazırlandığı ve sunulduğu ders numunelerinin "İstanbul Nasıl Fethedildi?" (Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası, Ders Numuneleri Kısmı, no.3, 1326-1910, s.96-104) isimli numunesi ise bizzat Mehmet Satı Bey tarafından hazırlanmıştı.

Derslerde öğrenciye Osmanlı vatani hakkında bilgiler verme, Osmanlı Vatanı'nı sevdirmeye, sonra da bir üst kimlik halinde algılanan Osmanlılık ile bağlama hedefledi. Derslerin oldukça sade bir dille verildiği, kısa ve açık cümlelerle vurgulandığı, öğrencilere sızli ve yumuşak bir üslupla yaklaşıldığı, öğrencilerin mümkün olduğu kadar aktif kılınmaya çalışıldığı, resim ve harita gibi yararlı gereçlerden yararlanılmaya çalışıldığı, ayrıca ders sonlarında da genel bir toparlama olarak özetlere yer verildiği görülmektedir. Bu dersler o zaman için yeni olan isticvabi(soru-cevap) usule göre hazırlanmıştı.

Satı Bey'in öğretmenler için tarih derslerine rehberlik etmesi açısından hazırladığı kılavuz niteliğindeki yazısı ise 1327/1910 tarihinde baş yazar olduğu Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuasında sene 1, sayı 8 de yayınlanan "Tarih Tedrisatının Usul-i Esasiyesi"(Tarih Öğretiminin Yöntem Esasları) isimli makalesiydi. Dönem tarih eğitimini şekillendirmede de etkili olan bu makale şu hususlar dile getirilmekteydi:

"Meşrutiyetin ilanından beri, bizde en çok yayılan ve önem kazanan ilim şüphe yok ki "Tarih İlmi" dir. Bu ilim evvelce lise ve yüksek okulların programlarından bile çıkarılmış iken, şimdi, ilkokullara varıncaya kadar bütün okulların programlarına alınmıştır. Evvelce hiçbir tarih kitabı neşredilemez iken, son iki sene zarfında uzun uzadıya, kısaltılmış, genel veya özel birçok tarih kitapları, birçok tarih vesikaları neşredilmiştir. Gerçi bu kitapların miktarı, bütün ihtiyaçlarımızı karşılayabilecek dereceyi bulmaktan pek uzaktır; ama bunların tamamı bütün diğer ilimlere ait eserlerin tamamından bile fazladır. Onun için, herhalde tarih neşriyatı hakkındaki bu faaliyetler takdire şayan ve memnuniyet vericidir.

Ancak, bütün bu bilinen eserler arasında hala büyük bir noksan görülmektedir ki, o da okullarda kullanılacak, eğitim-öğretime uygun, kullanışlı, eğitim ilminin yöntem ve kurallarına, aynı zamanda, eğitimin amaçlarına uygun ve elverişli kitapların azlığı daha doğrusu yokluğudur.

Bugün ülkemizde, ilkokul ve ortaokul öğretmenlerine tarih bilgisi

verecek kitaplar çok şükür çoğalmıştır. Fakat öğretmenler için tarih derslerinde rehberlik edecek kitaplar maalesef henüz hazırlanmamıştır.

Bu satırları işte bu düşüncelerin şevki ile yazıyorum. Bu suretle öğretmenlere küçük bir rehber takdim etmek istiyoruz.

Tarih nasıl okutulmalıdır? Bu geniş ilmin hangi konuları ne dereceye kadar ayrıntılı öğretmeli ve bu hususta ne gibi kural ve esaslara riayet edilmelidir?

Bu tür problemleri halledebilmek için, öncelikle “tarih dersinde nasıl bir gaye takip etmek, nasıl bir amaç inşa etmek lazımdır?” meselesini halletmek, bunu halledebilmek için de, tarih öğretimiyle ne gibi neticeler elde edebileceğimizi, ne tür faydalar sağlayabileceğimizi araştırmak ve meydana çıkarmak gerekir.

Evvvela, tarih dersinin ne tür faydalar sağlayacağını ortaya koyalım. Sonra, tarih öğretiminde, bu faydalardan hangilerinin gerçekleştirilmesinin hedeflenmesi gerektiği iyice düşünülmelidir. Sonunda da, bu hedefleri gerçekleştirmek için tarih dersinde nasıl bir yöntem takip edileceğini belirlemeliyiz.²⁹

Şu halde düşünelim, tarih ne tür faydalar sağlar:

1.Tarih insana bir takım bilgiler verir. İnsanı, geçmiş milletlerin, toplumların durumundan, yaşam tarzlarından, ilerleme ve gerileme nedenlerinden ve varsa medeniyete hizmetlerinden haberdar eder.

Öncelikle bu bilgilerle insan, çok değerli bilgilere sahip olur. İnsanı insanlık şerefine daha yakın bir hale getirir. Aynı zamanda, bu vesileyle bundan başka çeşitli maddi yararlar da temin eder. Birçok araştırmalara ve özellikle siyasi araştırmalara sağlam bir esas, temel teşkil eder. İnsanın gelecek hakkındaki düşünceleri, daima geçmiş hakkındaki tecrübeler ve gözlemlere dayanmaktadır. Tarih, insanın tecrübe silsilesini sınırsız bir şekilde uzatır, insanı, milletlerin durumları hakkında dünyanın her tarafında, tarih devirlerinin de hepsinde yaşamış kadar bilgi ve tecrübe sahibi yapar. Bu sebeple yaşadığımız dönem ve geleceğe, daha sağlam, daha doğru ve daha tesirli bakış açısı kazandırır.

2. Tarih dersi, az çok geçmiş dönemleri hayal etmemizi, zihnimize canlandırmamızı sağlar. Şu an, az çok başkalaşmış ve hatta yok olmuş olan toplumların geçmiş dönemlerini göz önüne getirir. Tarih, bu yolla insanın hayal etme ve betimleme kabiliyetlerini kullanarak, bu kabiliyetleri sık sık faaliyete geçirerek zihin için bir idman hizmeti görür. İnsanda hayale getirme, zihinde canlandırma, betimleme kabiliyetlerini, göz önünde olmayan şeyleri göz önüne getirme melekesini destekler ve artırır. Tarih dersi bu konuda hemen bütün derslerden daha şiddetli bir tesir yapar.

3. Tarih dersi, birçok insanların fül ve hareketlerini tasvir eder.

Böylelikle iyi ve kötü vasıfları ortaya koyar. Dolayısıyla ahlak hislerini uyarır ve bu duyguları coşturur. Tarih dersi, insanlara ait erdemleri ve fedakarlıkları tasvir ettikçe, kalpte onlara karşı takdir ve coşku hissi uyandırır. Cinayet ve ihanetleri tasvir ettikçe de onlara karşı milli bir nefret ve lanet meydana getirir. Bu suretle ahlak hislerini uyarıp, canlandırarak, tarihin naklettiği gerçek olaylar karşısında faaliyete sevk ederek, bunları analiz etmeyi sağlar.

Hiçbir şey, olaylar ve hikayeler kadar ahlaka tesir etmez. Hiçbir olay ve hikayede gerçekliği kanıtlanarak, zaman ve mekanı v.s. bütün ayrıntıları belirlenerek anlatılan olaylar kadar çok derin bir ahlak tesiri meydana getiremez.

4. Tarih dersi, mutlakiyetin ne kadar fenalıklara sebebiyet verdiğini, meşrutiyetin ne kadar iyilikler ettiğini olaylar ile gösterir. Hürriyetin, meşrutiyetin ne kadar çok uzun süren mahrumiyetler, ne kadar cansiperane mücadeleler neticesinde elde edildiğini anlatır. Bu surette, meşrutiyet hakkında hem daha açık bir fikir vermeye, hem de buna karşı daha samimi bir bağlılık meydana getirmeye hizmet eder. Özetle tarih dersi, insanların medeni ve medeniyete ilişkin bilgiler kazanması için ve siyasi yönden de eğitilmeleri için çok kuvvetli bir kaynak teşkil eder. Tarihe dayanmayan bilgiler, temelsiz bir binaya benzer, hiçbir zaman sağlam ve sürekli olamaz.

5. Tarih, bütün bu faydalarından başka ve bütün bu faydalardan daha çok bir fayda temin eder ki; bu da vatani duyguların artırılmasıdır. Yani vatan sevgisinin yükseltilmesi ve millete hizmet etme isteğinin artırılmasıdır.³⁰

İnsanda vatan hissini, vatan fikrini meydana getiren unsurların en mühimi “geçmiş”tir. Geçmişe ait hatıralar, geçmişten kalma gelenekler, usuller geçmişten miras kalan değerlerdir. Gerçi bu his ve fikirde, mevcut durumun ve geleceğin de büyük tesiri vardır. Şimdiki hale ait menfaatler, geleceğe ait ümit ve emeller dahi, vatan fikirlerinin unsurları arasındadır. Fakat bunların hepsi ikinci plandadır. Vatan hissini, vatan fikrini en mühim unsuru ortak yaşanılan tarihtir. Tarihteki birlikler, ilerlemeler, gerilemeler, başarılar, hezimetler, tarihteki başarıların ve ilerlemelerin verdiği iftihar duyguları, tarihteki gerilemelerin ve mağlubiyetlerin sonucunda elde edilen telafi kazançlar ve intikam emelleri tarih konularındandır. Zamana ait menfaatler yalnız fikre hitap eder ve yalnız aydın kişileri ikna eder. Atıye ait emeller her kalpte doğamaz, bilhassa tarih bilgisinin tesirini görmedikçe hiç büyümmez, fakat geçmişe ait olaylar ise, tarihi bir vaka olması dolayısıyla, her dimağa girer, her bir kalbe nüfuz eder, her bir dimağda fikirler oluşturur, her bir kalpte hisler uyandırır. Bu fikirler ve bu hisler de, o kalplerde ve o dimağlarda “olmuş!”kanaatinin

verdiği şiddet derecesinde derin kök salar. Şimdiki dönem için daha açık idrakler, gelecek için daha hararetli emeller ve ümitler doğurur.

Onun için, vatan sevgisinin öğretimi hususunda, hiçbir şey, hiçbir ders tarihin yerini tutamaz. Hiçbir şey, hiçbir ders onun kadar yararlı bir tesir icra edemez. Hiçbir şey, hiçbir ders, milli birlik duygularını onun kadar kuvvetlendiremez. Hiçbir şey, hiçbir ders milli vicdanı onun kadar artıramaz.

Tarihin bu saydığımız fayda ve tesirlerini dikkate alarak, ilkokullarda bunlardan en çok hangisine önem vermek, en çok hangisini gerçekleştirmeye çalışmak lazım geldiğini düşünersek, zihnimizin en çok son üçü ve bilhassa sonuncusu üzerinde yoğunlaştığını görürüz.

İlköğretimin birinci gayesi eğitimidir. Ahlak eğitimi, vatani duyguların ve fikirlerin eğitimidir. Bilgi aktarımı, bu öğretim düzeyinde ikinci plandadır. İlköğretimi tamamlayan öğrencilerde, geniş bilgiler, bu bilgilerin dayandığı deliller ve siyasi düşüncelere kaynak olacak bilgiler aramak sadece gereksiz uğraş olmaz, aynı zamanda abesle iştiğal etme demek olur. Onun için bu öğretim düzeyinde tarih dersinde takip edilmesi gereken gerçek maksat, ahlaki duyguların ve vatan sevgisinin kazandırılarak geliştirilmesidir. Hukuk ve medeniyet hakkında açık ve sağlam bir fikir ve kanaat kazandırmak da gerekir. Zihninde canlandırma kabiliyetinin artırılması kaidesi de, bu sırada tabiatıyla temin edilmiş olur.

Öğrencilere bilgi aktarma işine gelince, bu iş, ancak yukarıda bahsedilen amaçları temin etmek için, ne kadar bilgi gerekiyorsa o kadar bilgi kazandırmak gerekir.

Bu duruma göre, tarih dersinde ne gibi konulardan bahsedilmesine önem verilmesi gerektiği kendiliğinden meydana çıkmış oldu. Tarih dersinde daima ahlaki ve vatani duyguları geliştirecek, hukuku tanıtır ve sevdirecek, meseleler hakkında konuşan, tartışabilen kişiler seçilmelidir. Bu gayeler büyük bir mükemmeliyetle temin edilecek bir tarzda, nakil ve takrir olunmalıdır. Bu amaçlarla yapılan tarih dersi, milli faaliyetlerin en açık, ayna tezahürü ve milli vicdanın en etkili sesi haline gelmelidir. Tarihin, yalnız bir milletin geçmişine ait olan kısımları değil diğer milletlerin de bilinen geçmiş sayfaları bilinmelidir. Böylelikle milletin bütün ümit ve emelleri, tarih derslerinin satırları arasından okunabilmelidir. Böyle milli ve vatani bir noktadan dikkate alınarak düzenlenmiş olan tarih dersleri, ilköğretimin en mühim eğitim vasıtasını teşkil eder. İlk ve orta öğretimde ancak böyle olan tarih dersleri faydalı olur.

Bu gün, kesinlikle sabit olan hakikatlerdendir ki, Almanya birliği Prusya okulları tarafından hazırlanmıştır. Bu konuda Prusya okullarında bulunan öğretmenlerin kullandıkları silahların en tesirlisi tarih dersleri

olmuştur. Bulgaristan'ın Yunanistan'ın istiklali de, okullarında saçtıkları tohumlar ile hazırlanmıştır. Bu tohumların en kuvvetlileri de, tarih dersleri vasıtasıyla saçılmıştır.

Onun için şüphe etmemeliyiz ki, bizde de hakiki birlik ve ilerleme ancak okullarda saçılacak tohumlardan meydana gelebilecektir. Bu tohumların en önemlileri de, ancak tarih dersleri ile saçılabilecektir. Tarih dersleri böyle tohumlar saçacak bir hale getirilmedikçe, asli vazifesini yerine getirmiş olamayacaktır.

Tarih öğretiminde, ilk dikkate alınacak esas budur. Bütün tarih öğretmenleri, derste işleyecekleri konuları, milli ve vatani bir noktadan seçerek, milli ve vatani bir noktadan dersleri düzenleyecekler, milli ve vatani bir noktadan da öğrencilere sunacaklardır. Daha kısa bir ifadeyle her şeye milli ve vatani bir noktadan bakılmalı ve her şey milli ve vatani bir noktadan gösterilmelidir, öğretilmelidir.

Tarih derslerinde dikkate alınacak esasların en önde gelenlerinden biri de, bu bahsedilen olayları ve durumları, çocuklara iyice tasvir ettirerek gözlerinin önüne getirtmektir.

Eğitim yöntemlerinin en önemli esaslarından birisi, bütün derslerin başlangıçta apaçık olmasını sağlamaktır. Halbuki tarih dersi, açıklıktan en çok uzaklaşan, her şeyden ziyade tasvire ve hayale getirmeye dayanan bir derstir. Onun için bu derse, açıklık kazandıracak bir esas hazırlamak lazımdır.

Doğrusu tarih dersinde daima; savaş, barış, antlaşma, medeniyet, fetih, teslim, muzafferiyet, mağlubiyet, istiklal, çöküş gibi şeylerden bahsedilir. Fakat bunlar, çocukların zihninde hiçbir hakiki bir hayal doğurmaz. Çünkü çocuklar, bu kelimelerin delalet ettikleri şeyleri görmüş değillerdir. Onların zihinlerinde, bu gibi kavrayış ve düşünce esasları bile mevcut değildir. Onların bu hususta muhtaç oldukları şey, bu kelimelerin Türkçe karşılıklarını öğrenmek değil, anlam ve içeriklerini tasvir etmektir. Zihin görmediği, bilmediği şeyleri ancak gördüğü, bildiği şeylere kıyaslayarak hayal ve idrak edebilir. Onun için tarih dersinde, öncelikle bu resimler, tasvirler ve anlayışlar temin etmek, derse³¹ apaçık bir esas hazırlamak gerekir. Bu ise, ancak dikkati yeni olay üzerine çekmek ve önceki olay ile günümüzdeki durum arasında karşılaştırmalar yapmak suretiyle mümkün olabilir. Böyle yapılarak, bahsedilen kavramların anlamları, içerikleri çocuklara tasvir ettirilirse, harbin, sulhün, muahedenin, istiklalin ne olduğu kuru bir kavram tarifi ile değil, canlı bir olay tasviri ile anlaşılmasa, tarih dersinin çocukların zihninde uzun müddet temelsiz kalmasına sebebiyet verilmiş olur. Onun için, ilk tarih derslerine uzak memleketlere ve eski zamanlara ait olaylarla değil, en yakın zamanlara, en

yakın memleketlere (hatta mümkün olduğu vakit bulunulan kasabaya) ait olayla başlamalıdır. En son seferlere, en yeni harplere ait fıkralar, kasabada olan, yaşayan gazilere, evlatları herkesçe bilinen şehitlere ait maceralar tarih derslerinin ilk esaslarını teşkil etmelidir.

Daha eski zamanlarda, kasabaya yakın yerlerde vukua gelmiş muharebeler, kasaba ve kasaba civarında eserler ve vakıflar bırakmış olan, bizden öncekiler ve onların yaşadıkları zamana ait menkıbeler, hikayeler... Mesela türbelerde yatan gazilerin camilerini bina eden valilerin maceraları ve bunların yaşadıkları, bina edildikleri zamanların durumları da, bu esaslar arasında mühim bir yer işgal etmelidir. Kasabada bulunan en ihtiyar adamların ilk zamanlarındaki durum, çevrede görülen ve işitilen harp kaleleri ve mabetleri(Osmanlı ülkesinin her tarafında böyle kale ve hisarlar vardır.) inşa edilen toplumlara ait övünülecek vasıflar, bir takım tarih konuşmalarına esas olmalıdır. Sonra bu yakın çevreden uzaklaşıldıkça geçmiş zamanlara, uzak memleketlere ait olaylardan bahsedildikçe bunları, bu "uzak olmayan, yakın ve mahalli" olan olayların tarihi ile karşılaştırmayı unutmamalı ve imkan buldukça bu olaylara ait resimler göstermelidir. Bizde alışılmış olan "Tarih dersleri"ne ancak böyle yaptıktan ve bu tür esaslar hazırladıktan sonra başlamalıdır.

Bu tür davranışların ne kadar büyük faydalar temin ettiği, birazcık düşünme neticesinde anlaşılır. Bu yolla hem birbirine bağlı olarak tarih dersine apaçık bir esas hazırlanmış olur, hem de yakınlık dolayısıyla öğrencinin dikkati daha çok çekilmiş olur. Aynı zamanda, öğrenci çevredeki eserleri gördükçe onlara ait olarak nakledilen fıkralarında onlara kıyasla anlatılmış bulunan olayların da hemen aklına getirilerek öğrencinin zihninde köklenmesi temin edilir.³²

Bizde yapılan tarih öğretiminin, bahsedilen esaslarına ne dereceye kadar uyulmuş olduğunu düşününce, gözümün önünden, harfi harfine Fransızcadan tercüme edilmiş ders kitapları, ayrıntılı kitaplardan(hiçbir seçme yapılmaksızın) özetlenmiş "Küçük Tarihler", bunları ezberletmekle meşgul öğretmenler, Sultan Osman'ın sağ mı, ölü mü olduğunu tayin edemeyen çocuklar, Kırım Savaşı'nı bir Fransız-Rus savaşı tasvir edercesine nakleden öğrenciler, memleket almak ile elma almak arasındaki farkı takdir edememiş çocuklar takım takım geçiyor, ve bana acı ve derin bir tesirle "heyhat!" dedirtiyor.

Bununla beraber, bu karanlıklar arasında birkaç umut ışığı görünüyor ve bana bu gecenin sabahının uzak olmadığını haber veriyor. Bu umut ışıklarından bazıları; Ahmet Refik Bey'in "Küçük Tarih-i Osmani" si ile Ahmet Rasim Bey'in "Osmanlı Tarihi"dir. Bunlar "Milli ve Vatani Tarih" in yolunu açmıştır. Eğer, bizim de bu küçük konuşmamız, bu yolu az

olsun aydınlatmaya hizmet edebilirse ne saadet!”³³

V. Sonuç

Osmanlı Devleti klasik dönem eğitim kurumları içerisinde yer almayan Tarih dersi, Avrupa'daki gelişimine paralel olarak özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti eğitim kurumları-programları içerisinde yerini alacaktı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi(1869), bu dönüşümde bir dönüm noktasıydı. Bu nizamnameyle her seviyedeki tarih öğretimi resmi ders programına konularak, imparatorluğun her yerinde uygulanmak üzere kurumsallaşmıştı.

II. Abdülhamit döneminde Tanzimat devrinde başlatılan eğitim reformları devam ettirilmesine karşın, tarih eğitiminde gerileme dikkat çekmektedir. Siyasi kaygılar ön plandadır.

II. Meşrutiyetle gelen özgürlük havasından ise tarih eğitimi de nasibini alacak müfredat genişleyecek, yeni öğretim metotları geliştirilecekti.

Nitekim II. Meşrutiyet eğitiminin şekillenmesinde ve gelişmesinde bir Pestalozzi ruhu ve çabası gösterdiği takdir edilen, öğretmen yetiştirme alanında göstermiş olduğu ciddi çabaları nedeniyle Türk Frobeli diye adlandırılan dönemin ünlü eğitimcisi Satı Bey Darümuallimin müdürlüğü esnasında tarih dersiyle ilgili de uygulamalarda bulunmuştu. Bizatihi hazırladığı “İstanbul Nasıl Fethedildi?” gibi ders örnek işleniş numunesiyle rehberlik ettiği gibi “Tarih Dersinin Usul-i Esasîyesi” adlı makalesiyle de II. Meşrutiyet’e kadar olan tarih eğitimi hakkında bilgiler verirken, Tarih öğretimi konusunda günümüzde de geçerli olan önerilerde bulunmaktaydı.

Buna göre, II. Meşrutiyetle birlikte tarih önem kazanıp, yayılmıştır. Ancak öğretmenler için tarih derslerinde rehberlik edecek kitaplar maalesef henüz hazırlanmamıştır. Tarih insana geçmiş milletlerin hizmetlerinden bahseder. Bu bilgilerle insan çok değerli bilgilere-tecrübelere sahip olur. Tarih, hayal gücünü geliştirir. Zihinde canlandırmayı sağlar. İyi ve kötü vasıfları ortaya koyar. Meşrutiyetin ne kadar iyilikler getirdiğini gösterir. Tarih, insanların medeni ve medeniyete ilişkin bilgiler kazanması için ve siyasi yönden de eğitilmeleri için çok kuvvetli bir kaynak teşkil eder. Vatan duygusunu geliştirir. Hakiki birlik ve ilerleme ancak tarih dersinde saçılacak tohumlarla sağlanır.

Tarih dersinde zihne hitap etmeli. Resimler-tasvirler kullanılmalı. Kavramların anlamları-içerikleri çocuğa tasvir ettirilmeli. Yakından uzağa, bilinenden bilinmeyene ilkeleri ve gezi-gözlem yöntemi kullanılmalı.

Görüldüğü üzere Satı Bey, tarih öğretimi konusunda günümüzde de geçerli olan; yapılandırmacı mantığa uygun, buluş yöntemini en güzel şekilde yansıtan bir değerlendirmede bulunmaktadır. Değerlendirmede yeni

öğretim teknikleri yanında, dersin amacı ile amaca ulaşma yolları da verilmektedir.

Nitekim dönem itibariyle yeni öğretim tekniklerinin(yargılama, gözlem, soru-cevap) uygulama alanı bulduğu ve bunun tarih öğretimine de yansdığı görülmektedir.³⁴

KAYNAKLAR VE DİPNOTLAR

- ¹ ERGÜN, M. 1991: "Satı Bey, Hayatı ve Türk Eğitimi'ne hizmetleri", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 1, Malatya, 1987, s. 4. , KOÇER H. A., *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi(1773-1925)*, İstanbul, , s.174.
- ² ŞANAL, M. 2002: "Mustafa Satı Bey, Hayatı ve Türk Eğitim Tarihi İçerisindeki Yeri", *Milli Eğitim Dergisi*, sayı: 153-154, Kış- Bahar, s. 87.
- ³ BİNBAŞIOĞLU, C. 2005: *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara, s. 108. , YÜCEL H. A. 1938: *Türkiye'de Ortaöğretim*, İstanbul, s.218. , ERGÜN, M. 1991: s.7. , KOÇER, 174.
- ⁴ ERGÜN, 1991, 6.
- ⁵ ERGÜN, 1991. 6.
- ⁶ ERGÜN, 1991, 7.
- ⁷ ERGÜN, 1991. 10.
- ⁸ ERGÜN, 1991. 9.
- ⁹ BİNBAŞIOĞLU, 2005: s.109. , SAKAOĞLU N. 2003: *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, s.126. , SAKAOĞLU N. 1993: *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, , s. 127-128.
- ¹⁰ BİNBAŞIOĞLU, 2005: s.163-164. , KOÇER, s. 174.
- ¹¹ SAKAOĞLU, 2003:, s.126.
- ¹² "Satı Bey Suriye'ye Gidiyor", *Tedrisat Mecmuası*, cilt.10, no.1-44, Nisan 1919, s. 10-11.
- ¹³ ERGÜN 1991: , s.10.
- ¹⁴ AKYÜZ, Y. 1993: *Türk Eğitim Tarihi(Başlangıçtan 1993'e)*, İstanbul, s. 263. , ŞANAL, 2002: s.28.
- ¹⁵ ERGİN, O. 1977: *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, c.1, s. 86. , KODAMAN, B. 1991: *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara, s.IX.
- ¹⁶ TÜRK, İ. C. 2006: *Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi 1839-1922*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, s. 9-11.
- ¹⁷ BAYKAL, İ. H. 1953: *Enderun Mektebi*, İstanbul, s. 11. , AKKUTAY, Ü. 1984: *Enderun Mektebi*, Ankara, , s. 17-55.
- ¹⁸ BAYKAL, 1953: s. 49. , TEKELİ İ.–S. İLKİN, 1999: *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, s. 20.
- ¹⁹ İSKİT, S. 2000: *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bakış*, Ankara, s. 21-28., AKYÜZ 1993: s. 121., CİHAN, A. 2004: *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul, s. 138.
- ²⁰ T.C.Milli Savunma Bakanlığı, *Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim*, Ankara, 2000, s. 254.
- ²¹ TÜRK, 2006. , s. 26.

-
- ²² TÜRK, 2006: s. 35-37.
- ²³ ANTEL, S. C. 1999: “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul, s.448. , YÜCEL, 1938: s. 6. , UNAT, F. R. 1964: *Türkiye’de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, s. 71. , ERGİN, 1977: s.599.
- ²⁴ ERSANLI, B. 2005: *İktidar ve Tarih, Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu*, İstanbul, s.67.
- ²⁵ CEVAD, Mahmud, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Ergün, Tayip Duman, Sebahattin Arıbaş, Hüseyin Dilaver, Ankara, 2002, s. 115,233.
- ²⁶ ERGİN, 1977: s.352. , Türk, *a.g.t.* , s. 110-129.
- ²⁷ TÜRK, 2006: s. 129-206.
- ²⁸ “Önsöz”, *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Şubat 1910, cilt:1, s.1-2.
- ²⁹ MEHMET SATI BEY, 1919, s.93.
- ³⁰ MEHMET SATI BEY, 1919, s.94.
- ³¹ MEHMET SATI BEY, 1919, s. 96.
- ³² MEHMET SATI BEY, 1919, s. 97.
- ³³ MEHMET SATI BEY, 1919, s. 98.
- ³⁴ Bkz. TÜRK, 2006: s.190-195.